

Мирјана Дејелић

ПРЕДСТАВА О ГРАДУ
КАО ЕЛЕМЕНТ ИДЕОЛОШКЕ ОСНОВЕ ЕПСКЕ ПОЕЗИЈЕ

*Прешићамјано из
Зборника Мајнице српске за књижевност и језик LIII/1-3
Нови Сад, 2005.*

ПРЕДСТАВА О ГРАДУ КАО ЕЛЕМЕНТ ИДЕОЛОШКЕ ОСНОВЕ ЕПСКЕ ПОЕЗИЈЕ

Мирјана Дејелић

САЖЕТАК: Вишегодишњи рад на пројекту *Еписки градови* у Балканолошком институту САНУ омогућио је — између осталог¹ — и да се први пут у пуној мери и на основу вишеструко провераваних података, сагледају број, врста и правац простиранија градова и других насељених места у усменој десетерачкој епизи са српскохрватског говорног подручја, што значи из Србије, Хрватске, Црне Горе, Босне и Херцеговине. Корпус који су обухватила истраживања састојао се из 1258 хришћанских и муслиманских еписких песама објављених у седам класичних збирки Вука Караџића, Симе Милутиновића Сарајлије, Матице Хрватске, Косте Хермана и Есада Хациомерспахића (укупно 21 том). У ексерпцију су били укључени сви ојконими, без обзира који тип насељеног места стоји иза њих: град, шехер, село, варош, касаба, паланка, па чак и шанац или караула. То је учињено зато што је град изузетно нестабилан појам који у разна времена има различита значења. Зависно од историјских промена и турбуленције, неки су градови и настајали и нестајали у једном веку, неки су почињали као важни градови-тврђаве а завршавали као села и паланке, као што је бивало и обрнуто — чак и чешће: од села и паланчица настајали су градови и тврђаве. У еписком свету неки су градови потпуно нестали (нпр. Жрнован/Авала на Авали код Београда) и никад се више нису обновили, а иза неких су остала истоимена села (нпр. Делиград) чија су имена једина сведочанства о некадашњем граду. Већина средњовековних градова постоји још увек у виду остатака порушених фортификација, мање или више препознатљивих и документованих.² Због свега тога, ни једно насељено место у еписким

¹ Током 2004. у оквиру истог пројекта, а у сарадњи са Фондом за отворено друштво у Београду, Центром за научни рад САНУ у Крагујевцу и Одбором за проучавање историје књижевности САНУ, објављен је ЦД Ром *Градови у хришћанској и муслиманској усменој епизи*. Током четири године, колико је трајао период финансирања пројекта Министарства за науку и животну средину, у оквиру овог пројекта објављивани су краћи и дужи радови у домаћим и страним научним часописима и излагана саопштења на међународним научним скуповима. Подаци о томе приложени су у библиографији уз овај текст.

² Уза све то, мировним уговором код преузимања српских градова од Турака 1876. они утврђени градови који су још увек били сачувани у целости механички су рушени или

песмама није изостављено из ексерпције, иако је у наслову задржан термин градови. Огрешење о фактичко стање је сувише мало у поређењу са значајем који има формирање комплетног фонда епских ојконима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: град, епика, историја, идеологија, хришћани, муслимани

Обична, па чак и врло пажљива стручна читања нису довољна за формирање тачне представе о величини и густини географског простора о којем се пева у хришћанској и муслиманској десетерачкој епици на српскохрватском језику. Опште предубеђење о „сељачкој поезији” уског, локалног круга интересовања и значаја, из основе се мења када се — после потпуне ексерпције великог корпуса³ — покаже да је епски историјско-политички простор покривао медитерански и црноморски басен, уз проширење на запад до Лондона, на север до Беча и Петрограда, а на исток до Азова. Већ и број од 855 посебних ојконима сведочи о неуобичајеној величини епског света.⁴

С једне стране, он је толики зато што је и империја у чијим је границама епика настајала (епска земља *Турција*) била изузетно велика, и зато што су непријатељи те империје покривали такође врло велик простор (епска земља *њемачка, маџарска,⁵ каурска, франачка*). С друге стране, густина ојконима на том простору распршена је у дискретним низовима јер он није приказан као реалан, фактички континуум, него као растер места чији значај непосредно зависи од догађаја о којима се пева. У складу с тим, многи велики европски градови (Петроград, Париз, Лондон, Беч, Рим...) често не чине део епске радње у смислу попришта неког догађаја него се помињу пасивно, као места у којима се налазе дворови хришћанских владара који воде ратове једни против других, или против заједничког (муслиманског) непријатеља.⁶ Данашњи уобичајен метонимијски образац *pars pro toto* („званични Париз, Београд, Рим, Лондон ... сматра да...”) у епици не би уопште могао да опстане друкчије до буквално, јер се помен великог града у њој по правилу не „качи” за представу о земљи којој он припада. Напротив, често се земља (*Ин-*

дизани у ваздух како би се обезбедио мир новопостављене српско-турске границе. Само неколико година потом (1912—1913), та је граница потпуно промењена у два балканска рата, а српска културна баштина претрпела је непроцењиву штету од рушења градова, који би данас били споменици историје и културе првог реда.

³ Корпус чине целокупне збирке Вука Стефановића Караџића (II—IV), укључујући Државно издање (VI—IX) и издање САНУ (II—IV), затим *Пјеванија* Симе Милутиновића Сарајлије и збирке Матице Хрватске (I—II; VII—IX), те муслиманске збирке Матице Хрватске (III—IV), *Koste Nöğmana* (I—III) и *Есада Хаџиомерспахића*. Детаљни подаци о збиркама дати су уз библиографију.

⁴ Овај је број заправо већи јер у коначну цифру нису урачуната 23 проблематична назива за које се не може утврдити за какво се место везују, насељено или ненасељено (нпр. Гуњан, Мерај, Погрде, Бара, Ђус, Пошћела итд.)

⁵ За разлику од *Уиђурије* којом је означаван турски део Мађарске.

⁶ Због тога би било готово немогуће направити дословне мапе догађаја у песмама које уз радњу у Босни, Крајини или Равним Котарима — на пример — помињу још и царева у Стамболу и Бечу, и московску и енглеску краљицу (нпр. КХ, I, 2, 17, 21 итд.).

глецка/Инглишар,⁷ Индија,⁸ Мисир,⁹ Маџарска¹⁰) замишља као велики град, који стоји негде у простору независно од Лондона, Каира, Будима, Пеште...

Карактеристичан за такво схватање геополитичког простора је — рецимо — дистих: *Има Пољска а има Напољска*,¹¹ / Ја сам главом из Напољске града (КХ II, 42:587, 588), који индиректно и Пољску сврстава међу градове јер је једно од слагања (по звучности) једнако добро као и неко друго, које би било ближе суштини употребљеног појма, уколико знање о том појму изостаје.¹² Сличност по звучању као основа за извођење закључака о (не)поузданости неког податка и иначе се најједноставније прати на ојконимима,¹³ поготову епским. Такав је, рецимо, случај са градом *Модоном* (Метони, у Грчкој) који се у песмама јавља као *Модун* (вероватно по аналогији са звучањем певачу добро познатог града *Медуна*), или градом *Коруном* (приморска тврђава *Соропа*, такође у Грчкој), градом *Тимоком* (грчко острво-град *Тинос*) који је препознат у певачу најближем звуку имена које носе река, град (Тимочка паланка/Књажевац) и област у Србији,¹⁴ и сл. Овоме се прибегава само онда када је опевани догађај по певачевом схватању важан, а дешава се у њему непознатој средини. Како епског догађаја нема без просторних координата (временске су у другом плану¹⁵), оне се приближавају слушаоцу на најеконичнији начин, а то је у овој техници певања — по звучању. Такве се грешке, наравно, не праве када је реч о певачу добро познатој географско-политичкој ситуацији,¹⁶ али се праве неке друге, уосталом очекиване: Стамбол је увек у Турској, чак и када се јавља као Цариград,¹⁷ чак и када су сижеи о којима се пева везани за Византију.¹⁸

⁷ *А шиле је граду Инглишару* (СМ 106:175).

⁸ *Ево ти га код Индије града* (МХ I, 65:170).

⁹ *Ваља сабља њо Мисира града* (Вук VI, 39:72), САНУ II, 66; МХ I, 45.

¹⁰ *У Маџару граду великоме* (СМ 94:2).

¹¹ Напуљ.

¹² Систем „ради“ у оба смера: и кад би Пољска била познати а Напољска непознати појам, опет би *град* био денотат за оба имена.

¹³ Упор. Јиречек, 1959, 461—528. Такође о томе Невская, 1996, где се понављање — између осталог и по звучању — схвата као аналогија/таутологија и узима као митопоетски елемент фолклорног текста.

¹⁴ О овоме ближе објашњење у чланку уз одредницу *Тимок* на ЦД-Рому: Детелић-Лома-Павловић, *Градови у хришћанској и муслиманској усменој епизи*, Балканолошки институт 2004.

¹⁵ О томе: Детелић 1992.

¹⁶ Ово нарочито важи за историјске догађаје локалне убицације: поједине битке из оба устанка (нарочито Првог) и из црногорских битака за ослобођење, а у црногорској епизи још и за сукобе око оваца, не увек и само са Турцима.

¹⁷ Понекад се та веза, па и континуитет града без обзира на политичке промене, наглашава синтагмом „Стамбол град Цариград“: *Од Стамбола града Цариграда* (Вук, II, 80:15); Вук, VI, 45; Вук, VII, 37; Вук, IX, I, 14, 29; СМ, 14, 35, 106; САНУ, III, 58; КХ, I, 1, 32; КХ, III, 3, 8.

¹⁸ Занимљиво је да епика рез између Византије и Турске (који у њој *није* увек једнак резу између Цариграда и Стамбола) схвата као рез између светог и профаног (односно златног и гвозденог) доба, а повлачи га одмах иза цара Константина (епског Костадина): *Док је био царе Костадине, / Часни крсти на земљи сијали, / Сјали красном народу ришанском, / Кад премину царе Костадине / И чеситија царица Јелена, / Онда часни крсти васкр-*

Једнако је поуздана и веза јунак-ојконим: *Тодор од Сџалаћа, од Прилепа Марко, од Сибиња Јанко, од Орашца Тале, Смедеревац Ђуро, од Москве краљица*,¹⁹ *од Беча ћесаре, краљу од Будима, царе од Сџамбола* итд. Она се остварује аутоматски када се лично име мења титулом (цар/ћесар,²⁰ краљ,²¹ краљица²² итд.), а у случају личних имена чврстина везе са ојконимом зависи од снаге и дуготрајности традиције уз име (за град Сталаћ се, на пример, везују два јунака: Тодор и Пријезда, али се у случају војводе Пријезде није направила таква спона, иако је његов епски лик беспрекоран).²³ Овако створени парови теже да се наметну у што је могуће већој мери, и — вероватно зато што се тиме битно олакшава певање већег броја дугачких песама — постају рутинско мнемотехничко средство.²⁴ Тако се дешава да рутина потпуно „заобиђе” стварност промовишући као реалан извештајан модел понашања који у ствари никада није постојао. Пример за то је везивање „српског цара Стефана” за Призрен као једину његову престоницу, чиме се овај град уздиже до нивоа престоних градова који у епици једини могу имати атрибут *сџојни*. Међутим, у доба српске феудалне државе (и свих других феудалних држава у Европи средњег века), ни један владар (цар, краљ или жупан) није имао само једну престоницу, него је повремено боравио у различитим и разног типа градовима (зимовницима, летњиковцима, судиштима, сајамским центрима итд.). Тек је са опадањем српске државе и слутњом њене скоре пропасти везивање деспота за само један град (Смедерево, Београд, Купиново/Деспотовац) добило историјско оправдање, али — сем Ђурђа и Јерине — није оставило већи траг у епици.²⁵

Ово и слична одступања од реалног предлошка у епици обично су последица дистанце са које се пева (ретко се дешава да песме о феудалној господи заиста и потичу из феудалног доба²⁶), што значи да се мла-

соше, / Вакрсоше горе на небеса, / Те сијају на ономе светшју, / Како сунце на овоме светшју (Вук, II, 18:107–115).

¹⁹ Али такође и: „земља Московска” (Вук, III, 15) и у њој краљ (Вук, II, 80).

²⁰ *За то да зна у Бечу ћесаре* (МХ, III, 13:413), *Господине, царе од Сџамбола* (Вук, II, 66:21).

²¹ *А ти њодај од Московске краљу* (Вук, II, 80:24), *О жени се краље од Будима* (Вук, II, 12:2).

²² На дворове од Москве краљици (СМ, 15:89).

²³ Упор. песме *Женидба Тодора од Сџалаћа* (Вук, II, 82; помен и у Вук II, 83) и *Смрт војводе Пријезде* (Вук II, 84; МХ I, 69). Не-епско објашњење преваге Тодора над Пријездом даје Александар Лома (Лома, 1990) преко етимологије ојконима Сталаћ (Сталаћ < Стлатлаћ, према Св. Теодору Стратилату), напомињући: „црква у сталаћком граду посвећена је Св. Духу; слави, дакле, Тројице, помичан празник који пада близу Преноса моштију Св. Великогуч. Теодора Стратилата 21. јуна, а може се неке године с њим и поклопити” (10).

²⁴ На то је указао и Алберт Лорд (1990). Таквих мнемотехничких средстава има више, а најпознатији од свих су епске формуле. Синтагматске склопове лично име-ојконим не треба, међутим, сматрати формулама јер они немају ни једну од функција карактеристичних за формуле (в. Дегелић, 1996).

²⁵ У пару „Ђурђе и Јерина”, највећег трага је оставила Јерина и то не у епици, него у фолклору (предањима, кратким формама и анегдотама), обично као градитељица градова „на кулук”. Још увек се, после готово шест векова, по целој Србији могу наћи рушевине старих градова које је градила „проклета Јерина”.

²⁶ Један од ретких примера је песма коју је Мирослав Пантић пронашао у венецијанском архиву (Пантић, 1977).

ђи, певачу савремени обрасци умештају у процес епског моделовања тамо где више нема ни изворних података, ни узора за моделовање нових. Када су елементи старог, феудалног оригинала избледели и, коначно, ишчезли, моделовање се наставило према ономе што је било при руци. Већина певача чије су песме ушле у овај корпус примила је у наслеђе²⁷ и живела у држави оријенталног — што ће рећи централистичког — уређења. Осим тога, треба имати у виду да традиција — у смислу преношења усмених текстова — има (неодређен али коначан) рок до којег је у стању да текстове памти *ad literam*. После тог рока (који најчешће захвата две или три генерације певача), текстови почињу да се мењају и тај процес креће са периферије, од мање важних или тривијалних детаља ка сложености. Важни елементи текста се мењају само онда кад за певача изгубе смисао, било зато што су архаични, било зато што долазе са певачу туђег терена или, чак, из њему стране културе.²⁸ Најпозније забуне ове врсте ушле су у епiku нашег корпуса (значи до почетка XX века) са певањем о догађајима од ширег, европског и светског значаја, који су најчешће рубом, а понекад и центром, утицали на развој ситуације на Балкану. Ту се мисли на аустро-турске ратове, руско-турске (нарочито црноморске) битке и Наполеонове походе по Далмацији и Боки. Певачи су се у том по врсти одговарајућем али по реалијама потпуно непознатом контексту сналазили према могућностима свога дара, али су без разлике сви упадали у забуну по питању имена градова (ојконима) које су редовно преносили „на слух”: Кинбурн као *Книбурник*, Чешме као *Чизму*, Крим као *Крм*, Севастопољ као *Севесјојољу*, Солун (Тесалоники) као *Сељаник* и сл.²⁹

Оно што — везано за градове — у епици није ни могло ни смело да се промени јесте политичка слика јаке државе као низа јаких градова, идеја која се (са одређеним елементима антике) пренела кроз цео средњи век. Под појмом *град* овде се пре свега мисли на различите врсте визуелних³⁰ приказа идеје о граду, обично схематизоване по узору на античке ауторе тако да представљају идеалну слику градског простора, на-

²⁷ Како је турска власт на Балкану трајала нешто више од 400 година — што је отприлике, за оно време, 10 до 15 генерација — последњи нараштај певача пред устанке, којем припадају Филип Вишњић, Тешан Подруговић, старац Милија и други, није ни од најстаријих чланова заједнице могао добити обавештења о неком другом државном и друштвеном уређењу, осим онога које су завели Турци. Представе о некој старој, друкчијој држави током времена су прелазиле у мит и легенду.

²⁸ Најчувенији такав неспоразум, који је и Вука успео да збуни, су контроверзне „убошке” (у бошчи) хаљине из „Хасанагинице” (Диздаревић Крњевић, 1997, 7—33). Ипак, најоучљивији раскорак у певању о истим стварима са различитих културних позиција, представљају хришћанске и муслиманске епске песме о заједничким јунацима (Милош Обилић, Краљевић Марко, Ђерзелез Алија, Стојан Јанковић, Мали Радојица итд.) и историјским догађајима (Косовски бој, оружани походи на Равне Котаре, односно на Задар и Удбину, сукоби са хајдуцима итд.).

²⁹ Овде спада и (можда намерно) искварен изговор имена места у којима је садржан симбол друге вере (нпр. Пањкрст уместо Шћепан-Крст у муслиманским песмама) и сл.

³⁰ Тачније — визуелних и литерарних, али овај други елемент за усмену епiku није био од пресудног значаја. Дакако, манастирске скрипторије могле су, посредством мирског свештенства, и у томе да одиграју одређену улогу, али је тешко проценити колика је била под турском влашћу — а управо нас тај период овде занима.

рочито честу у средњем веку.³¹ Антички град је, међутим, био отворен (без одбрамбених зидина које су почеле да се дижу тек после III века), за разлику од средњовековног, ограђеног и добро утврђеног града.³²

У административном смислу, једина велика античка држава на тлу данашње Европе — Римска империја — била је устројена по систему поновљених образаца за уређење великог града: „У мирном и дуготрајном животу Римског царства, рационални нацрт се из градова преноси на околни простор и спроводи регулацију пољопривредних парцела, путева, мостова, акведукта, граничних линија, канала, лука, и функционална је подршка и свеprisутна слика једне хомогене цивилизације која се простире на великом географском простору”.³³ Када се пред најездом варвара са севера и истока тај простор прво драстично смањило а потом и сасвим ишчезао као административна чињеница, историја градова цела се јаким и неизгладивим резом на источну и западну. Западна цивилизација је настајала из почетка, на рушевинама оног (не баш тако малог) броја класичних градова које је вредело опасивати заштитним зидинама. Источни градови, они који су баштинили римски урбанистички модел, за узор су имали Константинопољ/Цариград, „мајку градова” и престоницу неумрлог Царства, пред чијим се владарем падало у проскинезу уз рику златних лавова и пој механичких славуја.³⁴ Варвари који су

³¹ О томе нарочито: Фругони, 1991.

³² Заштитне зидине, које ће врло дуго бити *differentia specifica* у разврставању градова на типове, подизане су по правилу око оних градова који су имали потребу да се бране од непријатеља. Велике империје (Египат, Рим, Византија, у ново доба Отоманско царство, Аустро-Угарска монархија) утврђивале су само пограничне градове и области (римски Лимеси, Војна Граница, Крајине — Неготинска, Личка итд.) јер су имале снаге да на унутрашњем плану одржавају чврст законски и политички систем. Зависно од колебања њихове моћи, и градови у тим државама мењали су статус. Под турском влашћу Београд је, на пример, био погранично место све до 1521, када је коначно пао у турске руке; после тога, а нарочито после Мохачке битке 1526, дуго се налазио у унутрашњости царства и тек је са турским повлачењем из Мађарске крајем XVII века поново враћен у пређашњи статус. Отада су га, као погранично место, утврђивали сви који су имали интерес да га држе (Турска, Угарска, Аустрија, Аустро-Угарска), све до 1918, када се — после формирања Краљевине Југославије — поново нашао у безбедној унутрашњости земље. Турска власт на Балкану трајала је, међутим, довољно дуго да у безбедном, унутрашњем појасу омогући формирање отвореног цивилног града (са тврђавом у средини или, у случају новоподигнутих насеља, без ње), који је у историји урбанизма познат као „стари балкански град”. (Више о томе: Крунић, 1996) У старом веку зидинама су се опасивали градови-државе (не само у Грчкој него и на територији Месопотамије, све док није формирано Персијско царство). Римски градови су почели да добијају зидине после првих продора варвара у III веку и касније, нарочито од VI века надаље, када се Први Рим распао а Други своју снагу и богатство пренео на Исток. Са појавом градске самоуправе као пожељног модела за уређење цивилног живота у Европи после изласка из „мрачних векова”, потреба за утврђивањем градова трајала све док не престане опасност која им је претила од феудалних господара (привучених нарочито богатством трговачких градова, на пример чланица Хансе). (О томе посебно: Фругони, 1991; Беневоло, 2004) *In concreto*, тај је сукоб брзо прерастао у католичко-протестантска непријатељства, а престао је тек са формирањем великих европских националних држава, међу којима су Немачка и Италија последње успеле да остваре унутрашње јединство.

³³ Беневоло, 2004, 21. Види још и у: Pounds, 1969.

³⁴ „Finally, the famous mechanical automata of the Byzantine court (the rising throne, lions roaring, and birds singing), used to impress foreign visitors such as the tenth century Bishop Liud-

се насељавали на рубовима Византијског царства — а међу њима и Срби — затекли су на терену готове моделе за све врсте насеобина не-сеоског типа: погранична утврђења³⁵ (Пас, Соко ...), сакралне грађевине (нпр. црква Св. Петра и Павла код Новог Пазара, са темељима из римског доба), виле и резиденцијалне комплексе (нпр. Гамзиград/Felix Romuliana, Mediana код Ниша), велике градове са бискупским столицама (Сремска Митровица/Sirmium, Београд/Alba Graeca, Ниш/Naissus) — уз дугачку, импозантну и баснословну линију камених приморских градова у темама Далмација и Дирахион (Dyrrachion), од Задра до Драча.

Српска феудална држава настајала је (слично Бугарској) постепеним отимањем византијске територије и, касније, добро пласираним политичким браковима. Од X века надаље у тај модел унета су и нова погранична непријатељства са Угрима, касније и са Арбанасима, као и променљиви односи са суседном Хрватском и Босном. Територије које су се у том превирању освајале увек су биле дефинисане црквама, манастирима и градовима добијеним, трамљеним, силом освојеним, купљеним или продатим током тог процеса, чији се коначни резултат формулисао (и једним делом сачувао) у повељама владара и велике феудалне господе.³⁶

У административном погледу, српска феудална држава се у свему ослањала на модел који је видела у Другом Риму, али све до последњих Немањића није имала ни снаге ни довољно велику територију да га на њој у потпуности примени. Ни Први Рим, уосталом, није био равнодушан према државама у словенском залеђу, те тако у владарској идеологији династије Немањића није тешко уочити ни западне узоре (владарски полицентризам, формулу *Dei gratia rex* итд.).³⁷ Када је источни утицај коначно превагнуо, показало се да је време великих хришћанских

grand, may indirectly have influenced the development of the western mechanical clocks of the fourteenth century" (Геанакопос 1966). Код истог аутора наведена литература: L. White, *Medieval Technology and Social Change* (Oxford 1962) 80, 90, 96 ff., 124 f.; M. Anastos, *The History of Byzantine Science*, *Dumbarton Oaks Papers*, XVI (1962) 411; his 'Pletho, Strabo and Columbus', *Ann. de l'inst. Phil. et d'hist. orient. et slaves*, XII (1952) 1—18; G. Brett, *Byzantine Waterwheel*, *Antiquity*, XIII (1939) 354 ff. Фасцинација „византијском науком” имала је одјека и у познијим временима, у делима аутора које је било много теже импресионирати него сиротог бискупа Лиудпранда из X века. Овде скрећемо пажњу само на нобеловца В. Б. Јејтса који је испевао две најпознатије песме о Византији (*Sailing to Byzantium*, 1927, *Byzantium*, 1930) око носећег мотива „непролазног интелекта” и „лукавства вечности” (unageing intellect; artifice of aeternity — *Sailing to Byzantium*), градећи богате асоцијативне низове на „златарској вештини” царевих слугу и вишеструком симболизму „златне гране”: *Miracle, bird or golden handiwork, / More miracle than bird or handiwork, / Planted on the star-lit golden bough / Can like the cocks of Hades crow* (*Byzantium* 17—20).

³⁵ Јиречек (Јиречек, 1959, 79) наводи да су у Србији римског доба била уобичајена два типа утврђења за надзор над путевима: *castella* и *praesidia* (четвртасте тврђаве са округлим кулама) и *turres* (појединачне куле). „Прва су у доцније доба постала често византијски, бугарски и српски племићки градови, а друге живе још и данас као турске карауле” (писано 1877).

³⁶ Упор.: Јиречек, 1959. Такође и: Даничић, 1—3, који се још увек сматра једним од бољих извора српских средњовековних ојконима.

³⁷ Круна је примљена из Рима (види: Ферјанчић, 1994, 299—300, нап. 15; Марјановић Душанић, 1997).

владара на Балкану било на измаку, па се средином XIV века држава партикуларизује и стагнира. У том стању су је затекли Турци.

Бој на Косову 1389 — а не пад Смедерева 1457 — запамћен је у фолклору као пропаст феудалне Србије, вероватно зато што је драстичним резом обезглавио државу и оставио је у једном дану без владајућег слоја — „све српске господе”.³⁸ Све епске песме о Косовском боју у овом корпусу, а нарочито из Вукових збирки и прве књиге Матице хрватске, певају о том догађају на исти начин: набрајајући хришћанске јунаке и њихове подвиге, и ни једна не описује саму битку као целину.³⁹ Смисао таквог певања (нарочито кад се имају у виду многобројни описи каснијих устанничких и црногорских битака за слободу), постаје јасан тек када се оно доведе у везу са песмом *Марџића девојка и Рајко војвода* (Вук, III, 10), која уз свако име из битке на Косову (и понеко друго) везује по један јак, утврђени град. За епског певача и ти су градови изгубљени кад и њихови држаоци — као што се и каже у песми:

Бјеше тада много војвода
По нашијем редом градовима; (30—31)
Све то бјеху наше војводе,
Све су били, па су преминули,
Који, селе, они починуше,
А који ли они изгинуше;
Данас тога нема ни једнога (130—134).

То је слика која се о српској средњовековној држави сачувала у епизи.⁴⁰ Када су градове преузели Турци, она се ни у чему није изменила него се окаменила у тој форми и даље делила судбину свих сличних епских клишеа — као што је горе већ наглашено.⁴¹

Дакле, за епског певача јака Србија је била састављена из јаких градова које су држали велики јунаци из јаких племићских кућа. Муслимански певачи су снагу своје империје такође везивали за градове, али не за њихове држаоце него за њихов број, што је и требало очекивати с обзиром на несагледиву величину турске империје. Ипак, стално место епских песама: *Млого ферман њође царевине, / седамдесет и седам градовах* (СМ, 166:12—13) заједничко је и хришћанима и муслиманима. И за једне и за друге број 77 (у неким случајевима 74 или 67)⁴⁰ означава небројено мноштво којим не може да се дичи ништа што би било мање од царевине, али за прве је та царевина туђа и непријатељска, а за друге сопствена домовина, извор задовољства и поноса. Немајући своју царевину

³⁸ Сто година касније, сличну судбину доживело је и хрватско племство у Крбавској бици код данашње Удбине 1493.

³⁹ Уп.: Милошевић-Ђорђевић, 1990.

⁴⁰ Она је била у врло доброј кореспонденцији са првим конструктивним елементом епске поезике — изградњом епског јунака, чији идентитет чини 6 константних елемената: порекло (породица), дом (двори, кула), град, одело, коњ и оружје. Двори и град у том контексту представљају простор приватног и јавног деловања епског јунака и, колико год се због тога разликовали међу собом, око њих се у епизи формира један заједнички мотив: смрт на градским односно дворским вратима. Види о томе: Детелић, 1992.

у својој садашњости него само у историјском памћењу, колико се оно могло пренети усменом традицијом и посредовањем Цркве, хришћански певачи су изградили чврст и крут идеолошки став према важним ствари-ма као што су народ, држава и вера, опредељујући своју, ауторску позицију увек у корист одбране и чувања ове три вредности. Када су касније, у ослобођеној Србији, избијале буне као што је била Вучићева (1842), епика би без премишљања стала на страну државе и владара. Једина револуција коју је она могла да подржи били су — разумљиво — Први и Други српски устанак.

Муслимански певачи, који су сваког часа у сваком дану могли да се увере да је цар у Стамболу а муџезин у џамији и Алах на небу, могли су себи да дозволе опуштенији став по овом питању. Зато су најчешће теме њихових песама јуначки али пљачкашки походи против каура, љубавне сторије са срећним крајем у виду једноструке и — чешће — двоструке женидбе, падање у ропство и ослобађање, односно отимање робља, итд. Због тога се, без опасности од погрешног тумачења, може рећи да су уметничке вредности муслиманске епике нижег реда у односу на хришћанску утолико што муслиманској недостају *pathos* и *catharsis*, две велике трагичке категорије којима се епос приближава само онда кад пева о узвишеној теми као што је борба за слободу.

Без обзира на све разлике међу њима, хришћанска⁴¹ и муслиманска епика — повезане истим метром, истим начином извођења, сличним темама, готово истим сижеима и сличном поетиком, а нарочито истим језиком — могу да чине довољно уједначен узорак за ексцерпцију и даљу обраду разних теоријски значајних питања као што су употреба формуле (у свим стадијумима), поетика простора, функција времена, варирање „путујућих“ мотива и сижеа, моделовање историјски проверљивих предложака и сл. За нека од њих (нарочито за историјска питања) важне су разлике у ауторској оптици, тзв. ауторов идеолошки став. Ексцерпција ојконима, међутим, показује да је корпус зачуђујуће униформан у смислу обраде мотива, иако су градови у обема врстама епике изразито идеолошка компонента погледа на свет. И код хришћана и код муслимана у корпусу се јављају готово једнаки ојконими, а за град се везују исти епитети и заједничка атрибуција; и код једних и код других најчешћи атрибут уз град је епитет *бели*. Ова поетичка чињеница није последица игре случаја или ћуди певачке моде (која и у усменој поезији настаје и нестаје са сопственом динамиком). Она је могућа зато што је *бели град* био и остао један од оних књижевних топоса који без вероисповедних и социјалних сметњи може да шета од једне заједнице до друге будући да је

⁴¹ То такође значи да је слика средњовековног града, који се више тешко игде могао видети у непромењеном стању у доба када су песме највише бележене, допуњавана елементима оних градова који су певачу били на очима, на пример *кавама* (т. ј. кафанама, које се на Балкану нису појавиле пре XVII века) и сличним (упор.: Елезовић, 1938). Временска немогућност те комбинације никога није бацала у бригу — ни певача ни публику.

⁴² Пропорционално томе, у муслиманским песмама Лика се нпр. састоји из 37 (EX 7), или 67 (EX 10) паланки.

⁴³ Која је и сама бележена и на католичкој и на православној територији, и понекад се унутар себе разликовала више него од муслиманске.

старији од песама у којима се јавља. За проучавање епске поезике јужних Словена он је значајан пре свега зато што се не јавља нигде више — осим у хришћанској и муслиманској епизи на српскохрватском језику, чак ни код Македонаца и Бугара са којима ова епика иначе дели многе заједничке црте. Зато се топос *бели град*, уз сродни топос *мало село*, може сматрати не само омиљеним епским идиомом, него и дистинктивним обележјем српско-хрватског епског фолклора, питањем којим се вреди бавити у најширим захватима и на најозбиљнији начин.

Логично је, дакле, очекивати и то да би рад на поетици осталих епских ојконима и ојконимских топоса⁴⁴ могао унапредити познавање епског жанра непосредним увидом у настанак епске слике простора и њену повезаност са идеолошким основама епске поезије. За претпоставити је, такође, да би и у другим типовима истраживања — лингвистичким, етнолошким, антрополошким, етимолошким, географским, историјским и сличним — могао довести до занимљивих кросреференцијалних резултата. То не значи да се до њих није могло доћи — и није стварно и долазило — и раније, али ће они свеједно бити лакше остварљиви сад, када је ексцерпцирана епска грађа широко доступна.⁴⁵

ПОДАЦИ О ЗБИРКАМА

Вук II—IV

Сабрана дела Вука Караџића, Српске народне џесме, издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864—1964 и двестогодишњици његовог рођења 1787—1987, Просвета.

Пјесме јуначке најстарије, књига друга 1845, Београд, 1988. (Вук II)

Пјесме јуначке средњијех времена, књига трећа 1846, Београд, 1988. (Вук III)

Пјесме јуначке новијих времена, књига четврта 1862, Београд, 1986. (Вук IV)

Вук VI—IX

Српске народне џесме 1 — 9, скупио их Вук Стеф. Караџић, државно издање.

Пјесме јуначке најстарије и средњијех времена, књига шеста, Београд, 1899. (Вук VI)

Пјесме јуначке средњијех времена, књига седма, Београд, 1900. (Вук VII)

Пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу и о војевању Црногораца, књига осма, Београд, 1900. (Вук VIII)

Пјесме јуначке новијих времена о војевању Црногораца и Херцеговаца, књига девета, Београд, 1902. (Вук IX)

САНУ II—IV

Српске народне џесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности.

Пјесме јуначке најстарије, књига друга, Београд, 1974. (САНУ II)

⁴⁴ Како их схвата Ернст Курцијус (Curtius, 1971).

⁴⁵ Осим поменутог CD-Roma *Градови у хришћанској и муслиманској усменој епизи* (Београд 2004), опширни табеларни и потпуни прикази ојконимске грађе дати су у књигама *Ејски градови. Лексикон* (аутор Мирјана Детелић) и *Бели град — Urbs Alba* (аутори Мирјана Детелић и Марија Илић) које излазе из штампе у првој половини 2006. године у издању Балканолошког института САНУ.

Пјесме јуначке средњих времена, књига трећа, Београд, 1974. (САНУ III)

Пјесме јуначке новијих времена, књига четврта, Београд, 1974. (САНУ IV)

СМ

Сима Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, приредио Добрило Аранитовић, Никшић, 1990. (СМ) [*Пјеванија црногорска и херцеговачка, сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем*. Па њим издана истим, у Лајпцигу, 1837.]

МХ I—IX

Хрватске народне пјесме, скупила и издала Матица хрватска. Одио први. Јуначке пјесме.

I/1. *Јуначке пјесме*, књига прва, уредили др Иван Божић и др Стјепан Босанац, Загреб, 1890. (МХ I)

I/2. *Јуначке пјесме*, књига друга, уредио др Стјепан Босанац, Загреб, 1897. (МХ II)

I/3. *Јуначке пјесме (мухамедовске)*, књига трећа, уредио др Лука Марјановић, Загреб, 1898. (МХ III)

I/4. *Јуначке пјесме (мухамедовске)*, књига четврта, уредио др Лука Марјановић, Загреб, 1899. (МХ IV)

I/5. *Јуначке пјесме (ускочке и хајдучке пјесме)*, књига осма, уредио др Никола Андрић, Загреб, 1939. (МХ VIII)

I/6. *Јуначке пјесме (хисторијске, крајишке и ускочке пјесме)*, књига девета, уредио др Никола Андрић, Загреб, 1940. (МХ IX)

КХ I—III

Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини, сабрао Kosta Hörmann 1888—1889, књига I, друго издање, Сарајево 1933. (КХ I)

Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини, сабрао Kosta Hörmann 1888—1889, књига II, друго издање, Сарајево 1933. (КХ II)

Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини, Из рукописне оставштине Koste Hörmanna, редакција, увод и коментари Ђенана Бутуровић, Сарајево, 1966. (КХ III)

ЕХ

Муслиманске народне јуначке пјесме, сакупио Есад Хациомерспахић, у Бањој Луци, 1909. (ЕХ)

БИБЛИОГРАФИЈА

Беневоло 2004 — Л. Беневоло, *Град у историји Европје*, Слио, Београд 2004.

Curtius 1971 — E. R. Curtius, *Евројска књижевност и латинско средњовјековље*, Матица хрватска, Загреб 1971.

Чајкановић 1994 — Веселин Чајкановић, *Студије из српске религије и фолклора 1910—1924*, Сабрана дела Веселина Чајкановића I, СКЗ—БИГЗ—Просвета—Партедон, Београд 1994.

Даничић 1—3 — Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, 1—3, фото-типско издање „Вук Караџић”, Београд 1975

Детелић 1992 — М. Детелић, *Мишки простор и ејика*, САНУ—АИЗ „Досије”, Београд 1992.

Детелић 1996 — М. Детелић, *Урок и невеста*, Београд — Крагујевац 1996.

- Детелић 2005 — М. Детелић, *The Place of the Symbolic City in Construction of National Imagery*, *Balkanica* 2004/XXXV, Belgrade 2005, 171—184.
- Динић 1978 — М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд.
- Диздаревић Крњевић 1997 — Х. Диздаревић Крњевић, *Ушва златокрила. Делошворности традиције*, „Филип Вишњић”, Београд 1997.
- Елезовић 1938 — Г. Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском Полуострву. Ошкад је свети код нас јочео да шроци кафу и да се забавља по кафанама?* ПКЈИФ 1938/18, 617—637.
- Ферјанчић 1994 — Б. Ферјанчић у: *Историја српског народа* 1/1994, 299—300.
- Frugoni 1991 — Ch. Frugoni, *A Distant City: Images of Urban Experience in the Medieval World*, Princeton UP 1991.
- Geanakoplos 1966 — D. Geanakoplos, *Byzantine East & Latin West: Two Worlds in Middle Ages and Renaissance*, Harper Torch books, New York 1966.
- Јиречек 1959 — К. Јиречек, *Хришћански елементи у географској номенклаури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека I, САН, Београд 1959, 461—528.
- Крунић 1996 — Ј. Крунић, *Бацитина градова средњег Балкана*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1996.
- Лома 1990 — А. Лома, *Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском шлу*, Оноματοлошки прилози 1990/XI, 1—18.
- Лорд 1990 — А. Лорд, *Певач јрича* I—II, Београд 1990.
- Марјановић Душанић 1997 — С. Марјановић Душанић, *Владарска идеологија Неманића*, Београд 1997.
- Милошевић-Ђорђевић 1990 — Н. Милошевић-Ђорђевић, *Косовска епика*, Београд, 1990.
- Невская 1996 — Л. Г. Невская, „Повтор как имманентное свойство фольклорного текста”, *Славянский стих. Стиховедение, лингвистика и поэтика*, РАН, Институт русского языка им. В. В. Виноградова, Москва 1996, 210—215.
- Пантић 1977 — М. Пантић, *Непозната бугаршица о десјоцу Ђурђу и Сибињанин Јанку из XV века*, „Зборник Матице српске за књижевност и језик” 1977/XXV, 421—439.
- Pounds 1969 — N. J. G. Pounds, *The Urbanization of the Classical World*, *Annals of the Association of American Geographers*, 59/1 (1969), 135—157.
- Stoianovich 1970 — T. Stoianovich, „Model and mirror of the premodern Balkan city”, *La ville Balkanique XVe—XIXe S.*, *Studia Balcanica* 3, ed. Nikolai Todorov, Sofia, 1970, 83—110.
- Вего 1957 — М. Вего, *Насеља босанске средњовековне државе*, Сарајево, 1957.

Mirjana Detelić

THE IMAGE OF TOWN AS AN ELEMENT OF THE IDEOLOGICAL BASIS IN ORAL EPIC POETRY

Summary

Resulting from the multiannual engagement in the *Epic Towns project* of the SASA Institute for Balkan Studies, the author is finally able to present and discuss the data about the number, categorization, and distribution of townscapes in decasyllabic oral epic poetry from Serbo-Croat speaking area. That means in the epic ballads collected in Serbia, Croatia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina during the last half of the nineteenth century and the first few years of the twentieth. The Corpus consists of

1258 poems — both Christian and Muslim — published within 21 volumes of seven classical collections edited by Vuk Karadžić, Sima Milutinović Sarajlija, Matica Hrvatska, Kosta Hörmann, and Esad Hadžiomerspahić. The excerpt included all kinds of oikonyms, no matter what sort of settlement they represented. The reason is extraordinary instability of the term *town*. Depending on the historical circumstances and turbulencies, some towns emerged and disappeared — all during one and the same century; some started as important fortified towns and ended as villages and *palankas* (villages with wooden palisades) and — even more often — vice versa. Within the epic world some towns completely vanished (eg. Žrnovan/Avala on Mt. Avala near Belgrade, Serbia) and were never reconstructed again. Some of the epic towns can only be remembered by the name (eg. Deligrad in Serbia, meaning "Heroic Town" or "Town of Heroes") in the present time belonging to a village on the former town's site, and so on. Yet, the majority of Medieval towns still exists in the form of remnants and destroyed fortifications, more or less recognizable and documented. For all that, not one inhabited human settlement mentioned in epic poems was omitted from excerpt, although in the title the term "town" remained unchanged. The incongruence is too small in comparison to the importance of making a complete database for epic oikonyms.